

FİLOLOGİYA

UOT 81(091): 81(092)

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA-nın müxbir üzvü
ebulf zamanoglu@gmail.com

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ MACAR TÜRKOLOGİYASI

Müasir beynəlxalq münasibətlər dünyə dövlətlərini öz ideologiyasını inkişaf etdirməyi tələb edir. Macarlarla türk xalqların tarix boyunca mədəni münasibətləri bu dostluğun qədim dövrlərə gedib çıxdığını və bu siyasətin doğruluğunu təsdiq edir. Böyük Azərbaycan alimi B.Çobanzadə hələ XX əsrin əvvəllərində Macarıstan elmi mühitində formalaşmış yetişməsi də bu qırılmaz əlaqələrin möhkəmliyindən xəbər verir. Məqalədə B.Çobanzadənin Budapeştdəki təhsil illərində tanışdığı, ünsiyyətdə olduğu, bəhrələndiyi macar türkoloqları haqqındakı araşdırmaları təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, türkologiya, Macarıstan, türklər, dillər.

Azərbaycanın görkəmli dilçilərindən və ilk professorlarından biri olan Bəkir Çobanzadə(1893-1938) Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə ali təhsil almış, eyni zamanda Avropada tanınmış bu türkologiya mərkəzində bir elm xadimi kimi yetişmişdir. Onun ilk əsərlərindən olan “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (1924) monoqrafiyası bu zəngin təcrübənin əsasında meydana çıxmışdır. Məqalədə Bəkir Çobanzadənin həmin əsəri və macar türkoloqlarının fəaliyyəti haqqında araşdırmaları təhlil olunmuşdur.

B.Çobanzadənin Budapeştdə aldığı Avropa standartları səviyyəsində olan filoloji və türkoloji təhsil onun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ona görə də alimin elmi əsərlərində macar filologiyasının nailiyyətlərindən, macar alimlərinin əsərlərindən tez-tez istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, B.Çobanzadənin elmi fəaliyyətinin əsas hissəsi Azərbaycan, Bakı ilə bağlı olmuşdur. Burada o türkologiyanın əsas problemlərinə: ortaq türk dili, ortaq türk əlifbası problemlərinə aid çox qiymətli əsərlərini yazmış və nəşr etdirmişdir (“Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”, “Türk-tatar dialektologiyası”, “Türk dili”, “Türk ədəbiyyatı”, “Türk qrammatikası”, “Elmi qrammatikanın əsasları”, “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” və s).

Bakıya gəldiyi 1924-cü ildə onun çox qiymətli “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”(Bakı, Azərənəşr, 212 s.) monoqrafiyası işıq üzünə görmüşdür. Onu da qeyd edək ki, bu əsər yeni əlifba ilə filoloji elmlər doktoru Nuridə Novruzova

Məqalə tarixəsi:

Göndərilib: 17.02.2019, qəbul edilib: 08.03.2019

tərəfindən 2006-cı ildə Bakıda nəşr edilmişdir. İstanbul şivəsi ilə yazılmış bu əsərdə əsas iki məqsəd göstərilmişdir: 1.Ümumi dilçilik qanun-qaydalarının türk-tatar dillərinə tətbiqi haqqında müxtəsər məlumat.2. Türk-tatar dillərinin tədqiqi tarixi və buna aid məsələlər.

Kitabın birinci əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif dilimizin ümumi dilçilik çərçivəsində tədqiqinin mühüm bir ehtiyac olduğunu əsaslandırmışdır. Əsər aşağıdakı əsas bölmələrdən ibarətdir: səsələr, morfologiya, dillərin morfoloji təsnifi, sözlər, söz sinifləri, dillərin geneoloji təsnifi, dilin mənşəyi, dilin ömrü, məna dəyişmələri. Dilçiliyin mövzusu, vəzifəsi və tədqiq üsulları. Türk –tatar dillərinin müasir problemləri.

Dillərin geneoloji təsnifi bölməsində alim hind-Avropa və Ural-Altay dil ailələrindən daha geniş şəkildə bəhs edir. Sonuncunu beş qrupa ayırır: macar dilini Uqor(müəllifə görə oğuz- Ə.Q.)-fin qoluna daxil edir. Oğuz qolunda ən inkişaf etmiş dilin macarca olduğunu, zəngin bir ədəbiyyatı olan bu dilin ən qədim yazılı abidələrinin XI- XII əsrlərə aid olduğunu göstərir.(1, s.73). Müəllif eyni zamanda uqor-fin budağını bəzi alimlərin Hind-Avropa dil ailəsinə daxil etdiklərini də qeyd etmişdir. Bu fikir müxtəlifliyini alim həmin dillərin və onların qohumluğunun tam şəkildə öyrənilmədiyi ilə izah edir. Burada o yeri gəlmişkən Vamberi və Munkaçinin türk-tatar dilləri sahəsindəki xidmətlərindən , eyni zamanda Yuliis Nemetin həmin dilləri fonetik baxımdan təsnifi, Tori Jozefin Orxon abidələrini öyrənməsi sahəsində göstərdiyi xidmətlər haqqında ətraflı bəhs edir. O, A.Vamberinin “Qutadqu bilik” (XI əsr) abidəsinin hələ 1871-ci ildə mühüm bir qismini nəşr etməsini(Uigurische sprachmonument und das Kutadku bilik von H.Vamberi.Leipzig1870), bu gün dörd əlyazma nüsxəsi olan həmin əsərin Vamberi və V.Tomsen variantlarının bir-birinə yaxın olmasını göstərir. O eyni zamanda “Yusif və Zuleyxa” əsərini tədqiq etmişdi (Altosmanishce Sprachstudie). Çobanzadə eyni zamanda II Sultan Murad zamanına(1421-1451) aid olan “Əlfərc bəd-əşşode” hekayələr məcmuəsini şərhələrlə nəşr etdirmişdir. Məlumdur ki, Vamberi Orta Asiyada dərviş paltarı geyib səyahət etmiş və bu sahəyə aid çox qiymətli materiallar əldə etmişdir. Ona görə də alim həmin mövzuya toxunarkən A.Vamberiyə xüsusi yer vermiş, onun məşhur “Çağatay dili tədqiqləri” (Çagataische Sprachstudien) adlı əsərindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. Mir Əlişir Nəvainin “Mühakimatül-lügateyn” (1499) əsərindən sonra çağatay dilinə aid bir sıra lüğətlər meydana çıxmışdır ki, bunlar içərisində ən məşhuru “Abuşka” lüğətidir (1552). Həmin əsəri A.Vamberinin 1862-ci ildə macarcaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etməsi haqqında geniş məlumat verir. Abuşka qoca qadın mənasını verir. Macar alimi Tori Jozef bu lüğəti ilk sistemativ və elmi çağatay lüğəti adlandırmışdır. Əsərin Anadoluda qələmə alındığı ehtimal edilir. Müəllif alimin tədqiqat aparmaq üçün Molla İshaq adlı bir özbəyi də özü ilə birlikdə Budapeştə aparması haqqında informasiya verir (1, s.146).

A.Vamberi türkmən dilinin qrammatikasına aid materialları və XVIII əsrin böyük türkmən şairi Məhtimqulunun əsərlərini macar dilinə tərcümə edib 1879-cu ildə nəşr etdirmişdir. Çobanzadə onun “Şərqdə qərb mədəniyyəti təsiri” əsərinin kumuklar haqqında qiymətli tədqiqat əsərlərindən biri olduğunu qeyd edir.

Müəllif kitabında “Dilin mənşəyi və dil əlaqələri” bölməsində slavyanlarla bulqar türkcəsi, macar və kuman dili əlaqələrinin öyrənilməsi ilə də məşğul olmuşdur. O göstərir ki, slavyan dili ilə bulqar türkcəsinin qarışması nəticəsində bulqar türkcəsi yox olmuş, eyni zamanda macar dili ilə kuman dilinin qarışması nəticəsində kuman dili yox olmuşdur. Müəllif müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarından türklərin çox sayda sözlər aldığını göstərməklə bərabər, qonşu xalqların dillərinə türk dilindən çox miqdarda sözlərin keçdiyini müəyyən etmişdir. Alim bu dillərin sırasında ən birinci yerdə macar, rus, ərəb, fars dillərinin dayandığını göstərək yazır ki, bu dillərdəki türkcə sözləri toplasaq həmin dillərdə böyük bir lüğət hazırlamaq olar. Alim yazır ki, bizim bildiyimizə görə bu sahədə ən gözəl əsər macar dilindəki türk sözlərini və bunların keçirdikləri müxtəlif dövrləri göstərən macar alimi Zoltan Qomboç tərəfindən “Macar dilində bulqar-türk sözləri” adlı yüksək elmi səviyyədə yazılmış əsəridir (1, s.98).

Müəllif xalqın yox olmasını dilin məhv olmasının birinci şərti hesab edir və bununla əlaqədar kuman dilini nümunə göstərir. Bu xalq XI və XII əsrlərdə Rumıniya və Qaliçyadan Macarıstan və Balkanlara yayılaraq orada bir qismi slavyanlar, bir qismi də macarlar arasında ərimişdir. Avropa alimlərinin məlumatlarına görə kuman dilində danışan şəxslər XVIII əsrin sonlarına qədər yaşamışlar. Halbuki alim müəyyən etmişdir ki, kumanlar bu gün də Macarıstanda macar dilində katolik məzhəbində irqi, hətta ənənəvi nöqtəyi-nəzərdən ayrı bir kütlə halında bu ölkənin mərkəzində yaşamaqda və sayları bir neçə milyona çatmaqdadır.

Kuman-macar münasibətlərinin öyrənilməsində kuman türkcəsinin qədim yazılı abidəsi olan “Kodeks kumanikus” əsəri də mühüm yer tutur. Alim göstərir ki, 1303-cü ilə aid olan bu kuman dili abidəsini şair Petrarka Vendik saray kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Bu qiymətli əsər Macarıstan Elmlər Akademiyasında 1880-ci ildə Geza Kun tərəfindən nəşr edilmişdir. Alim bu əsəri qıpçaq türkcəsinin yadigarı hesab edir və kumuk xalqının da qıpçaqlara aid olduğunu və beləliklə, bu abidənin kumuklarla da əlaqəsi olduğunu iddia edir (1, s.85). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə özü də “Kodeks kumainkus” abidəsinin tədqiqatçılarından biridir və bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Bunlardan əlavə, B.Çobanzadə ustadı, müəllimi Yuli Nemetin türkologiya tarixindəki xidmətlərini də qeyd etməyi unutmamışdır. O, Nemetin türk dillərinin təsnifinə aid sanballı əsərini və “Kumuk dili lüğəti” əsərini də tədqiq və təhlil etmişdir. Çobanzadə həm də L.Ligetinin “Qırğızlardakı qum sözünün mənşəyi” məqaləsini təhlil etmişdir. Daha sonra Çobanzadə macar alimi İqnati Kunosun Mövlananın oğlu Sultan Vələdin “Rübabnamə” əsərinin mmacarcaya tərcüməsi və şərhilə birlikdə 1892-ci ildə nəşr etdirməsini göstərir və alimin türk xalq nağıllarını və “Koroğlu” dastanını tədqiq etməsindən bəhs edir (1, s.86).

Kitabının bir yerində B.Çobanzadə görkəmli macar alimi İqnats Kunosun fəaliyyətindən bəhs edir (1,86), onun 1892-ci ildə Sultan Vələdin “Rübabnamə” adlı əsərini şərhilərlə macar dilinə tərcümə edib nəşr etdirməsindən bəhs

edir. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Kunoş B.Çobanzadənin bir türkoloq kimi yetişməsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. İqnats Kunoş türk folklorunu və dialekt və şivələrini dərinlən tədqiq etmiş Avropa şərqşünaslığının tanınmış nümayəndələrindən biri olan görkəmli macar türkoloqudur. 1899-cu ildə Budapeştdə ali məktəb statuslu Şərq Ticarət Akademiyası yaradılmış, rektorluğuna isə İqnats Kunoş gətirilmişdi. Türkoloq-alim çox həssas yanaşma tələb edən Şərq ölkələri ilə iqtisadi və ticari əlaqələr qurmazdan əvvəl yerli xalqların dilini, psixologiyasını, ənənələrini öyrənməyi vacib sayırdı. Azərbaycanın Macarıstandakı səfiri görkəmli diplomat və alim Vilayət Quliyev İqnats Kunoş haqqında 525-ci qəzetdə iki məqalə nəşr etdirmiş onu macar türkologiyasının ikinci adamı adlandırmış və göstərmişdir ki, 1914-1915-ci tədris ilində Akademiyanın 279 tələbəsindən 26 nəfəri rektorun rəhbərliyi altında türk dilini və Osmanlı iqtisadiyyatını öyrənirdi. 1918-ci ildə Budapeşt universitetinin tarix-filologiya fakültəsini fəlsəfə doktoru dərəcəsi ilə bitirən və universitetdə türk dili dərslərini Kunoşdan alan gələcəyin görkəmli türkoloqu Bəkir Çobanzadə də bir müddət bu Akademiyada çalışmışdı(2a).

Bu qeyd edilənlər demək olar ki, professor Çobanzadənin bir əsərini əhatə edir. Çobanzadənin yaradıcılığında Macarıstan mövzusu, başqa sözlə, Azərbaycan-Macarıstan elmi əlaqələrində B.Çobanzadə faktoru ayrıca bir elmi-tədqiqat işinin mövzusu ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.B.Çobanzadə.Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl,Bakı,2006,180 s.
- 2.Quliyev Vilayət .Bəkir Çobanzadə Budapeştdə, 525-ci qəzet, 2010, 23 və 30 oktyabr
- 2a..Quliyev Vilayət.Türklərin Macarıstanda etibarlı adamı,525-ci qəzet,30 yanvar 2017-ci il
- 3.Acar Kenan.Bekir Sıtkı Çobanzadə. Ankara:TDK yay, 2003, 608 s.
- 4.Eren H.Türklük bilimi, Ankara:TDK yay.1998,504 s.
- 5.Гулиев Абульфаз. Место и роль венгерской среды в формировании научных взглядов азербайджанского языковеда профессора Бекира Чобанзаде //AMEA NB «Xəbərlər”i, 2011, NO:1,s.100-106

РЕЗЮМЕ

АБУЛЬФАЗ ГУЛИЕВ

БАКИР ЧОБАНЗАДЕ И ВЕНГЕРСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ

Современные международные отношения требуют от государств мира умение развивать свою идеологию. Исходя из этого контекста не случайно, что венгерское государство включает в свою государственную политику туризм. Это государство стремится развить свои национальные ценности совместно с Турецким союзом, и правительство Венгрии расширяет эту политику с каждым днем. Культурные отношения между венграми и турецкими народами на протяжении всей истории подтверждают, что эта дружба восходит к древним временам и что эта политика верна. Великий азербайджанский ученый Б. Чобанзаде получил

образование в научной среде Венгрии в начале XX века, и этот факт также свидетельствует о твердости этих неразрывных связей. В статье анализируются и изучаются выводы Б. Чобанзаде о венгерских тюркологах, которых он знал, с которыми общался и которые внесли вклад в его образование в годы его обучения в Будапеште.

Ключевые слова: Бакир Чобанзаде, тюркология, Венгрия, турки, языки

SUMMARY

ABULFAZ GULIYEV

BAKIR CHOBANZADEH AND HUNGARIAN TURKOLOGY

Modern international relations require from the states of the world the ability to develop their ideology. Based on this context, it is not by chance that the Hungarian state includes turanism in its state policy. This state seeks to develop its national values together with the Turkish Union, and the Hungarian government is expanding this policy every day. Cultural relations between Hungarians and Turkish peoples throughout history have confirmed that this friendship dates back to ancient times and that this policy is correct. The great Azerbaijani scientist B. Chobanzade received his education in the scientific community of Hungary at the beginning of the 20th century, and this fact also testifies to the strength of these inextricable links. The article analyzes and studies B. Chobanzade's conclusions about the Hungarian Turkologists whom he knew, with whom he spoke and who contributed to his education during the years of his studies in Budapest.

Key words: Bakir Chobanzadeh, turkology, Hungary, Turks, languages

